

**MUALLİM NACİ EFENDİ'NİN MANZUM BİR
TRAJEDİ DENEMESİ:
ZÂTÜ'N-NİTÂKAYN -YAHUD- İBNÜ'Z-ZÜBEYR**

A Poetical Tragedy Trial of Muallim Naci Efendi:

Zâtü'n-Nitâkayn -Yahud- İbnü'z-Zübeyr

Hakan DEĞİRMENCİ¹

Öz

Tanzimat Dönemi'nin önemli sanatçılarından olan Muallim Naci, asrın ikinci yarısında edebiyat zümresine dâhil olmuş, kırk üç yıllık kısacık ömründe, şiir, tenkid, hikâye, makale, mektup, edebiyat tarihi, piyes, hatırat ve deneme alanlarında eser vermiş velüd bir sanat adamıdır. Ancak onun şöhretini asıl kazandığı yer, şiirleri, tercüme eserleri ve tenkidleridir. Bu üç temel alanın yanında Muallim Naci'nin pek bilinmeyen bir yönü daha vardır: Naci, manzum hikâye türünde de eserleri olan bir şairdir. Fakat onun sanatının bu cephesi nedense gereken dikkati toplayamamıştır. Türk edebiyatında mesneviler üzerinden ilerleyen manzum hikâye yazma geleneği, Tanzimat edebiyatının ilk döneminde ilgi görmemiş, fakat bilhassa ikinci nesilde yer alan Abdülhak Hâmid, Sami Paşazâde Sezai ve Muallim Naci sayesinde yeniden canlanmıştır. Destan geleneğinden gelen muhtevaya ilişkin temel, bu dönemde Batı'dan yapılan tercümelerin tesiriyle biçimsel bir dönüşümden geçmiş, böylelikle manzum hikâyecilik yeni bir tekâmül dönemine girmiştir. Muallim Naci'nin ömrünün önemli bir bölümünü Osmanlı ve İslam tarihi araştırmalarına verdiği malumdur. Onun *Musa bin Ebu'l Gazan yahud Hamiyed*, *Gazi Ertuğrul Bey* ve çalışmamıza konu olan *Zâtü'n-Nitâkayn -yahud- İbnü'z-Zübeyr* adlı manzum hikâyesi böyle bir gayretin sonucudur. Kendi ifadesi ile "bir trajedi oluşturmak üzere" kaleme aldığı eser, konusunu İslam tarihinden almaktadır. Çalışmamızda daha evvel yalnızca Latin harflerine aktarılmış olan eserle ilgili şekil ve muhtevaya ilişkin incelemeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Muallim Naci, Zâtü'n-Nitâkayn, Emevi, manzum hikâye.

¹ Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, hakan.degirmenci@adu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1208-6628>

Abstract

Muallim Naci, one of the important writer of the Tanzimat Period, was a member of the literature class in the second half of the century, and in his short life of forty-three years, he was a writer who worked in poetry, criticism, story, article, letter, literature history, play, memoirs, and essays. However, it is his poems, translated works, and criticisms that gained him his reputation. In addition to these three basic areas, there is another unknown aspect of Muallim Naci: Naci is a poet who also has works in the verse story genre. Nevertheless, this aspect of his art, for some reason, did not get the attention. The tradition of writing stories in verse, which progressed through mesnevis in Turkish literature, did not attract attention in the first period of the Tanzimat literature but was revived, mainly thanks to Abdülhak Hâmid and Sami Paşazâde Sezai and Muallim Naci, who were in the second generation. The basis of the content coming from the tradition of the epic underwent a formal transformation with the influence of the translations of West's literature in this period, so that verse storytelling entered a new evolutionary period. It is known that Muallim Naci spent an important part of his life in Ottoman and Islamic history studies. His verse story of Musa bin Ebu'l Gazan yahud Hamiyed, Gazi Ertuğrul Bey and Zâtü'n-Nitâkayn -yahud- İbnü'z-Zubeyr, which is the subject of our study, is the result of such an effort. The work he wrote "to create a tragedy" in his own words takes its subject from the history of Islam. In our study, the form and content of the previously transferred work to only Latin letters were examined.

Keywords: Tanzimat, Muallim Naci, Zâtü'n-Nitâkayn, Umayyad, poetical story.

GİRİŞ

Trajedi yahut tragedya kelimesi, en kısa tanımıyla "trajik olan" anlamına gelmektedir. Trajik olan şey ise kalbe dokunandır. Eğer bir durum veya vak'a kalpte bir korku veya acıma hissi oluşturuyorsa, buna trajedi denmektedir.

Kelime, Aritoteles'in Poetika'sından itibaren bitmeyen bir tartışmanın merkezini oluşturmuştur. Ona göre, (1963: 3) tragedya salt bir hikâye değildir, hareket eden kişiler tarafından temsil edilir. Trajedi, özünü trajik olanın oluşturduğu oyun türü (Çalışlar, 2004: 194); konusunu tarihten ve efsanelerden alan, acıklı sahne eseri, sonucu kötü olan durum (Larousse, 1970: 225); ahlâki bakımdan ağırbaşlı, başı ve sonu olan, belli bir uzunluğu bulunan bir hareketin taklididir; ciddi ve hüzün verici karakterlerden kurulu ve sonu kötü biten bir dramatik yapıttır (Özdemir, 1983: 11).

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere, trajedi, öncelikle bir tiyatro terimidir. Türk edebiyatının Batılı anlamda ilk tiyatro ile karşılaştığı Tanzimat Dönemi'nden itibaren dilimize girmiş olan bu kelime, çoğu kez facia veya dram kelimeleriyle de aynı anlamda kullanılmıştır. Türk edebiyatındaki ilk basılmış oyun sayılması bakımından ayrı bir yere sahip olan *Şair Evlenmesi*'den itibaren, Namık Kemal, Abdülhak Hâmid, Recaiâde Ekrem ve Samipaşazâde Sezai tiyatro meselesine kafa yoran ve bu tür üzerinde eser veren sanatçılar olmuştur.

Bu denemelerden sonra Muallim Naci de bir oyun yazmaya karar verir. Bu bağlamda ilk olarak *Musa bin Ebu'l Gazan yahud Hamiyet*²'i kaleme almıştır. Eserin konusu Endülüs Emevileri'nin son komutanı Musa'nın kahramanlıkları üzerinedir. Şair, epik bir eser olan *Hamiyet*'te, Endülüs'ün yükseliş ve yıkılış sürecinin nedenleri üzerinde durularak aynı zamanda itihât, adalet, liyakat, ilim ve şeref kavramlarını gündeme getirmiştir. Bu eserden sonra -makalemizin de konusu olan- *Zâtü'n-Nitâkayn -yahud- İbnü'z-Zubeyr* adlı bir trajedi daha kaleme almıştır.

² Muallim Naci, *Musa bin Ebu'l Gazan yahud Hamiyet*, Matbaa-ı Kütübhâne-i Cihân, İstanbul 1299, s. 255-269.

Biyografisi dikkatle incelediğimizde son zamanlarında kendini Osmanlı ve İslam tarihi çalışmalarına verdiğini gördüğümüz Muallim Naci, yukarıda bahsini ettiğimiz iki manzum hikâyesinden sonra, *Gazi Ertuğrul Bey*³ adında bir trajedi daha kaleme almıştır. Edebiyat tarihçilerinin düştüğü notlardan, ömrü vefa etse idi bu istikamet üzerinden ilerleme niyeti içinde olduğunu biliyoruz. Ne var ki çok genç bir yaşta 12 Nisan 1893'de, kırk dört yaşında iken vefat etmiştir. Ömrünün son dönemlerinde sarayın iltifatına mazhar olan şairin cenazesi, Sultan Abdülhamid'in talimatıyla Sultan Mahmut türbesinin haziresine defnedilmiştir.

Çalışmamızın kaynağı olan manzume⁴, konusunu İslam tarihinden almıştır. Eserin kahramanlarından Esmâ, hicret esnasında babası Hz. Ebu Bekir ile Hz. Muhammed'e azık hazırlamasıyla meşhurdur.

Hz. Esmâ, Hazret-i Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği gece nitâkını, yâni futasını ikiye bölerek bir parçasını sofrâ, diğer parçasını kırba için bağ olarak verince, Hazret-i Muhammed, "Yâ Esmâ, senin bu nitâkına bedel, Cenab-ı hak Cennet'te sana iki nitâk ihsan buyuracaktır!" demiş ve bundan dolayı kendisi "Zâtü'n-nitâkayn", yani iki kuşaklı diye adlandırılmıştır. (Kuzudişli, 2005: 103) Muallim Naci, bu hadiseden mülhem eserine *Zât-ün Nitâkayn* adını vermiştir. 595 senesinde dünyaya gelen Hz Esmâ, Ebü Bekir'in kızı ve Hz. Ayşe ile babaları bir kardeştir. Kocası Zübeyr b. Avvâm, oğlu ise Abdullah b. Zübeyr'dir. Topaloğlu'nun bildirdiğine göre (1992: 250) Esmâ bint Ebî Bekir fetva verecek düzeyde fıkıh bilmektedir. Yüz seneden fazla yaşadığı bilinen, İslam tarihinde ilmi ve cesaretiyle tanınan Hz. Esmâ'nın ismi, son olarak Emevi siyasi karışıklıklarında geçer. Mekke'yi müdafaa eden bir avuç askerin komutanı olan oğlu Zübeyr ile Suriye Emevi ordusunun komutanı Haccâc'ın yürüttüğü muhasarayı konu alan bu eserin başkahramanı Esmâ'dır.

Esere ismini veren bir diğer kahraman İbnü'z-Zübeyr ise Zübeyr bin Avvâm ile Hz. Ebü Bekir'in kızı Esmâ'nın, yani Zâtü'n-Nitâkayn'ın oğludur. Hicretten sonra muhacirlerden Medine'de dünyaya gelen ilk çocuktur. Bu nedenle Müslümanlar onun doğumunda büyük bir sevinç yaşamışlar ve ismini Hz. Muhammed bizzat vermiştir (Aydın, 2015: 67). Cemal'de babası Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülmesi üzerine iç politik hadiselerde daha da ön plana çıkmış ve gelişmeleri yakından izlemiştir (Aycan, 2000: 104). Muaviye'ye biat etmediği gibi halefi Yezid'e de yanaşmamış, daha sonra Hz. Hüseyin'in öldürülmesiyle Emeviler'e muhalefetin kilit ismi olmuştur. On yıl kadar halife olarak hüküm süren Abdullah b. Zübeyr, cesur bir asker ve ihtirash bir siyaset adamı idi. Mekke'nin ileri gelen böyle bir ailesinden olması sebebiyle iyi bir eğitim görmüştür, bizzat Hz. Peygamber'den, babasından, annesinden, dedesi Ebü Bekir ile teyzesi Âişe'den, ayrıca Ömer ve Osman gibi büyük sahâbilerden rivayette bulunmuştur ve rivayet ettiği hadislerin sayısı otuz üç kadardır (Yıldız, 1988: 146).

Yıldız'ın verdiği bilgilere göre, Halife Abdülmelik, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'yi 692 yılının ocak ayında iki bin kişilik bir kuvvetle Mekke üzerine gönderir. Üç ay sonra Haccâc'ın istediğiyle beş bin kişilik bir takviye kuvveti sevk eder. İsteddiği yardımı ve izni alan Haccâc, Mekke önlerine gelerek şehri kuşatır. Muhasara uzadıkça şehirde kıtlık baş gösterdi. Kaynakların ifadesine göre, zor durumda kalan kuşatma altındaki müslümanlar binek

³ Muallim Naci, *Gazi Ertuğrul Bey*, Hazine-i Fünûn Dergisi, İstanbul 1310. (Bu eserle ilgili olarak bkz: Kaplan, 1999: 135-146)

⁴ Çalışmada M. Kayahan Özgül'ün *Şiir Hazarında Gazel Dökenler-V*, *Muallim Naci Efendi* adlı kitabının 297-342. sayfaları arasında yer verdiği Latin harflerine aktarılmış metninden yararlanılmıştır.

hayvanlarını, hatta hakaret maksadıyla mancınıkla atılan bir köpeği bile yemek zorunda kalırlar. Ancak muhasaranın altıncı ayında yiyeceklerinin büsbütün tükenmesi üzerine Abdullah b. Zübeyr'in taraftarları kendisini terketmeye başladılar. Oğlunun yanında pek az bir kuvvet kaldığını gören Esmâ bint Ebû Bekir, ona gittiği yolun doğru olduğuna inanıyorsa sonuna kadar mücadeleye devam etmesini tavsiye edince, Abdullah teslim olmak yerine ölmeyi tercih eder; bir çıkış hareketi yaparak kahramanca dövüşür ve ölür. 14 Cemâziyelevvel 73/1 Ekim 692. Haccâc, başını keserek Suriye'ye gönderir; bir süre darağacında asılı kalan cesedinin defnine, ancak annesi Hz. Esmâ'nın ricası üzerine izin verir (Yıldız, 1988: 146).

Yardım'ın muteber İslam tarihçilerinden aktardığı bilgilere göre (1995: 403) Hz. Esmâ, Haccâc'ın işgali sırasında şehri teslim edip etmeme hususunda oğlu Abdullah'a şu öğüdünü vermiştir: "Evlâdım, şerefle yaşa, izzetinle öl; fakat kesinlikle esir düşme!.. Sen kendini daha iyi bilirsin. Eğer doğru yolda olduğuna ve ona davet ettiğine inanıyorsan yolunda devam et. Çünkü bütün taraftarların bu uğurda öldü. Beni Ümeyye oğlanlarının boynunla oynamalarına izin verme. Şayet bütün bunları dünya için yapıyorsan sen ne kötü bir kulsun. Bu takdirde kendini de birlikte çarpıştıklarını da helâk ettin demektir. Ancak doğru yolda olduğuna, fakat taraftarlarının desteğini çekmesi yüzünden zayıf düştüğünü mazeret olarak ileri sürüyorsan bu ne hür insanların ne de din ehlinin yapacağı bir iştir. Allah aşkına dünyada daha ne kadar kalacaksın? Bu durumda ölüm daha güzeldir."

Yine Yardım'ın aktardığı bilgilere göre (1995: 403) Abdullah'ın öldürülüp çarmla gerilmesinden sonra Haccâc'ın Esmâ'ya gelerek, "Anacığım, size emirülmü'minin adına geldim; bir ihtiyacınız var mı?" diye sorması üzerine, "Önce ben senin değil şu kazığın ucunda sallananın annesiyim. Hiçbir ihtiyacım da yok. Fakat bekle, sana Hz. Peygamber'den işittiğim bir hadisi nakledeyim. Resûl-i Ekrem, 'Sakîf kabilesinden bir yalancı, bir de bozguncu çıkacaktır' buyurmuştu. Gördük ki yalancı Muhtâr es-Sekafî'dir; bozguncu da sensin!" demiştir.

1. Bir Kahramanlık Manzumesi: Zâtü'n-Nitâkayn -yahud- İbnü'z-Zübeyr

1307 / 1889'da neşredilen manzume⁵, yer yer piyes tarzı bir muhteva taşımaktadır. Ahmet Mithat Efendi bir yazısında⁶ Muallim Naci'nin bu manzumeyi ve *Ertuğrul Gazi Beyi*'ni Osmanlıca bir trajedi oluşturmak maksadıyla kaleme aldığını, ancak muvaffak olamadığını belirtir. Tansel'e göre (1962: 176) Muallim Naci, edebiyatımızda klasik bir trajedi çığrı açmak istemiştir ve *Zâtü'n-Nitâkayn* bu hususta bir denemedir. Manzumenin tarihsel dokusu, *Hamiyyet* gibi yine İslâm tarihinden, fakat daha eski vak'adan oluşmaktadır. Kahramanları Hazret-i Ebû Bekir'in kızı Esmâ (Zâtü'n-Nitâkayn) ile torunu Abdullah (İbnü'z-Zübeyr)'dir. Manzumenin tamamını incelediğimizde, hikâyenin olay zinciri ile tarihsel olay arasında sıkı bir benzerlik olduğu görülmektedir.

"Manzum bir vakia-i tarihi" notuyla başlayan ve 505 beyitten oluşan *Zâtü'n-Nitâkayn -yahud- İbnü'z-Zübeyr* manzumesinde anlatılanları, hikâyenin kompozisyonuna bağlı kalarak beş bölümde ele almak mümkündür. Bunlarda ilk dördü, ana konunun anlatıldığı kısma hazırlık mahiyetindedir.

Muallim Naci, ilk bölümde, önce hikâyenin asıl kahramanı Hz Esmâ'yı tanıtır. İlk beyitte, Esmâ'nın Ebu Bekir'in kızı ve Zübeyr bin Avvâm'ın refikası olduğu belirtilir. Ardından onun

⁵ Muallim Naci, *Zâtü'n-Nitâkayn -Yahud- İbnü'z-Zübeyr*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası ve Kütübhanesi, İstanbul 1889, s. 22-57.

⁶ Ahmet Mithat, "Müsâbaka-İ Kalemiyye İkrâm-I Aklâm", *Tercümân-I Hakikat*, 24 Ağustos 1313 (5 Eylül 1897).

kadınların iftihar vesilesi olduğu vurgulanır. Zira o Sıddık-ı Ekberin en büyük kerimesi ve Hz. Ayşe'nin hemşiresidir. Dahası, hicretin ilk senesinde, şerefli bir saatte Taybe'de sevimli bir çocuk dünyaya getirmiştir. Esmâ, Allah'a şükretmiş, Müslümanların sevinçten doğan tekbir sesleri göklere yükselmiştir. Bu çocuğun adı on beşinci beyitte zikredildiği gibi Abdullah, nâm-ı diğer İbnü'z-Zübeyr'dir.

Eserin yirmi yedinci beytiyle başlayan ve son derece kısa tutulan ikinci bölümünde, İslam devletinde yaşanmakta olan siyasi krize değinilmiştir. Kısa bir şekilde olup bitenin özetlendiği bu bölümde, Hüseyin, Kerbelâ'da muhaliflere karşı merdane bir savaş vermiş, fakat hainler tarafından şehid edilmiştir. Müellif bu durumu:

*Âkıbet gadr ile olunca şehîd
Ağladı kâinât, güldü Yezîd*

mısralarıyla ifade etmiştir. Manzumenin üçüncü bölümü (30-79), yukarıda özetlediğimiz hadisenin haberi Mekke'ye ulaşınca başlar. Otuzuncu beyitte, İbnü'z Zübeyr bir hazin hutbe irad eder. Manzumenin 32-76 beyitleri arasında yer alan bu hutbede, sözlerine "Ey sâkinân-ı Ümm-i Kurâ/ Gerçi pek doğru söylemez şuarâ" tesbitiyle başlayan Zübeyr:

*Lâkin âlâ bilirsiniz ki benim
Şî'r-i bî-asla benzemez sühenim
Sözlerim mazhar-ı hakikattir
O cihetle sezâ-yı dikkattir.
Ehl-i beyte ihânet etti Yezîd
Görmedim böyle bir mûhîn-i şedîd*

diyerek Yezid'in ihanetini, yani gösterdiği şiddetli alçaklığı ilan ve ona lanet eder. Devamında Peygambere ve Hz. Ali'ye, sevgi ve sadakatini haykırır. Son olarak da:

*Zâlimi ser-nigûn eder nâ-gâh
Müntekımdır azîz olan Allah
Nice zâlimler eylemiş pâmâl
Etmez ihmâl, ederse de imhâl*

Buna göre, zalim, hiç beklemediği bir anda baş aşağıya dönüverecektir. Zira Allah, intikam alıcıdır. Nice zalimleri ayak altında çiğnetmiştir. O mühlet verebilir; ama asla ihmâl etmez. Ona göre yeter ki:

*Biz Hüseyinler ittihâd edelim
Rûh-ı cedd-i Hüseyin'i şâd edelim*

Birlik ve beraberliğin önemini vurgular, sebat ve mücadele etmeyi teklif eder. Orada bulunan herkes hatibe biat eder, sabır, sükûnet ve mücadele kararı alınır.

Dördüncü bölümde (80-118), Mekke'deki ahvali işiten Yezid, küplere biner ve "farz oldu leşker irsâli" diyerek, bir ordu tekmil eder ve başına Müslim'i geçirir. Orduyu yola çıkarırken de sıkı sıkıya başkomutanı tembihler:

*Doğrudan doğruya Medineye git
Bana hüsn-i muvafakat taleb et
Kim temerrüd ederse i'dam et*

*Acıma, katl-i âma ikdâm et
Edip İbnü'z-Zübeyr'i der-zincîr
Cânib-i Şâm'a kıl heman tesyîr*

Buna göre Müslim, Medine'ye hareket edecek, orada halktan itaat talep edecek ve kim kendisine karşı direnirse onu öldürecek, daha sonra da Zübeyr'i zincirleyip Şam tarafına gönderecektir. Müslim'i görevlendirmekle yetinmeyen Yezid, Şam valisi İbni Ziyad'ı da görevlendirmek ister, fakat o kendisini hasta gibi göstererek görevden kaçır.

Neticede Müslim başarılı olur ve askerleriyle birlikte büyük bir kibir içinde Medine'ye girer. Büyük bir katliam yapar, şehri yağmalar. Sırada Mekke vardır, askerlerini tam o tarafa sürmüştür ki iki gün sonra vefat eder. Halefi Hasin bin Nember, orduyu Mekke'ye sokmayı başarır. Mekke vadilerini siyah duman kaplar, ehl-i Harem tazyik edilir. Rabb'in keremiyle Şam'dan ansızın bir haber gelir. Buna göre Yezid ölmüştür. Asker hemen şehri terk ederek Şam'a çekilir. Böylelikle işgal sona erer, Harem'in sakinleri mesrur olur ve Hakk'a şükrederler.

Manzumenin asıl kısmını teşkil eden beşinci ve son bölümde (119-505) Yezid'in yerine geçen İbni Mervan da aynı fikirdedir. Bir gün yüksek bir minberde cemaatin karşısına çıkan Mervan:

*Var mı bir er ki Mekke'ye giderek
Harben İbnü'z-Zübeyr'i mahvederek
Beni âzâde-i melâl etsin
Kendini lâyık-ı nevâl etsin*

diye sorar. İki defa tekrar etmesine rağmen bir cevap alamaz. Derken bir kiş yerinden kıyam ederek kendini tanıtır ve göreve talip olur. Bu kişi Yusuf oğlu Haccac'tır. Mervan, bu şahsı hakir görse de görevlendirmek zorunda kalır. Askerleriyle yola koyulan Haccac, güzergâh üstündeki Taif'te kendilerine direnen bir askerî grubu etkisiz hâle getirir. Bu şekilde kendini ispatlayan Haccac haber gönderir:

*Hâli Mekkelilerin perişandır
Mekke'yi elde etmek âsandır
Mekke teshîri ihtiyâta değer
Gönderilsin biraz daha leşker*

Galibiyetin verdiği özgüven ile Mekke'yi almanın kolay olacağını düşünen Haccac, ihtiyata binaen asker takviyesi ister. Mervan bu talebi makul bulur ve muhasara bölgesine beş bin asker daha gönderir. Gerekli asker yardımını ve tam muhasara iznini alan Haccac, büyük bir saldırı başlatır. Mancınıklarla şehri taşlar; Kâbe dökülmeye başlar. Nice masum telef olur. Naci, Haccac'ın durumunu "haşre dek oldu seng-i ta'na hedef" diye anlatır. Zamanla halk şehri terk etmeye başlar. Kimisi düşmana iltica ederken kimileri de utanarak Medine'ye kaçır.

*Hâslı tuttu her biri bir râh
Pek az âdemle kaldı Abdullah*

Hâl böyle iken Abdullah mertçe meydana koşar ve bir kaside okur:

*Ey leşker-i sakîmü's-siyer
Benim İbnü'z-Zübeyr'in oğlu Zübeyr*

*Köpeğe ilticâ eder mi peleng
Ederim âlemi köpeklere teng
Bende birdir cevab, o da 'lâ'dır
Bence merdâne ölmek âlâdır
Çekmem olsam de az'af-ı millet
İki günlük hayat için zillet*

Bu kasidede kendisini bir “kaplan”a benzeten Abdullah, dünyayı “köpekler”e dar edeceğini, bunu yapamasa da mertçe ölmenin zillet içinde yaşamaktan daha iyi olacağını haykırır. İki günlük hayat için zillete girmeyeceğini düşünen kahraman komutan, daha sonra kendine seslenir:

*Ey Zübeyr, ey peleng-i âhen-çeng
Kil tenezzül de et kilâb ile ceng*

Abdullah’a göre demir pençeli bir kaplan için köpekle dövüşmek olsa olsa tenezzüldür. Kılıcını sıyırıp havada oynatarak sözlerine devam eder:

*Haremîyyûna lem'a-i şân ol
Yıldırımlar gibi dirahşân ol*

Tam o sırada karısı çıkagelir, “sine pür-dûd, ruhlar âteş-bâr” olan kadın meğer olup biteni öğrenmiştir. Burada iki âşık arasında bir müşâare başlar. Kadın:

*Geldim yanında ölmeğe ey şanlı safderim,
Dâvama şâhid ister isen, işte hançerim.
Sevdâ-yi saf ile bölünür pür-safâ serim,
Gül yaprağı kesilse de kanımla mi'cerim.*

diyerek duyduğu üzüntüyü anlatınca, Zübeyr şu cevabı verir:

*Sen gelme, ey yegâne, vefâdâr dilberim,
Lâzım gelirse ölmeğe ben gitmek isterim,
İmdâda ihtiyâç görülmez, muzafferim,
Aşkınla zindedir dil-i ümmid-perverim.*

Bu esnada Zübeyr’i zayıf olduğunu düşünen Haccac, ona aman dilemesini teklif eder:

*Bizden hemân emân-hâh ol
Kalmamıştır halâsa dîger yol
Varsa aklın, edersin istîmân
Yoksa hâlin olur şu ânda yaman*

Bu son teklif karşısında her ne kadar Zübeyr:

*Arz-ı hâcet eder miyim sana ben
Ben Zübeyr oğluyum aman dilemem
Öyle alçakça şeyleri bilemem
Ölürüm şân ile zamânında
Yaşamam alçağın emânında*

karşılığını verse de, annesi Esmâ'ya gider ve bu teklifi ona danışır. Manzumenin 238-330. beyitleri arasında ana-oğul arasında uzun bir muhavere geçer:

*Şimdi Haccâc'dan haber geldi,
Demiş; Eyyâm-ı terk-i ser geldi,
Durmasın gelsin iltica etsin;
Kendisi bitmeden bu iş bitsin!
Vâlidem, işte hâlimiz böyle,
Şimdi re'yin nedir senin, söyle!*

Hız. Esmâ, öncelikle oğlunun vicdanına müracaat etmesine salık verir:

*Sözünü dinle ol sühendânın
'Haklı sensin' diyor mu vicdânın*

diye sorar. Zira dünya bir imtihan meydanıdır; Mevla, bu dünyada hayatı güzel bir şekilde sona erdirmekten daha üstün bir fazilet yaratmamıştır. Son güzelliği, yani imanla ölmek, istenen bir neticedir. Son olarak oğluna teslim olmamasını öğütler.

*"Bence haklı yolun, devâm eyle
Dâimâ hakkı iltizâm eyle
Yaşamaktan cihanda zillet ile,
Ölmek evlâ değil mi izzet ile ?
Kan içinde yuvarla da tenini,
Dest-i Haccâc a verme gerdenini!
Matlabın yâ saadet olmalıdır,
Yâ zafer, yâ şehâdet olmalıdır!*

Sonra iki masume birbirine sarılırlar. Zübeyr de zaten aynı düşüncede olduğu için, mücadeleden vaz geçmemeye karar verir. Anlatıcı, bu uzun muhavereden sonra Zübeyr'i bir kez daha meydana çıkarır:

*Çıktı meydâna, aldı tekbirin
Durdu merdâne, çekti şemşirin*

Manzumenin bundan sonrasında (331-378), meydanda kılıcını çeken Zübeyr, bir iç hesaplaşmaya girer. Cesaret, vatanseverlik ve şehitlik kavramlarının sorgulandığı bu bölüm, zaman zaman dışarıdan Zübeyr'in annesi Esmâ yahut bir muhaliften gelen sesle kesilir. Zübeyr, muhaliflerine hitaben:

*Sizler gibi güm-reh değilim, reh-rev-i dînim
Bilmez misiniz ey zaleme İbni Zübeyrim
Terk eylemedim mesleğimi, merd-i metnîm
Yok nisbetim İbnü'l-hikem'e, İbni Zübeyrim*

derken, annesi Esmâ söze karışır:

*Oğlum, yolun âgâh
Zinhâr udül eyleme, sabr eyle, sabât et
Ecrin verir Allah*

Kahramanca gezinerek heyecan içinde söylenen bu sözlerden sonra Zübeyr düşmana doğru hamle yapar. Yanından birkaç ok geçerken hasımlarına kılıç vurmaya başlar. O kadar kahramanca dövüşür ki:

*Önüne bir sürü adû kattı
Piş-i tiginde birçoğu yattı
Gayret etmişti savletin teşdid
Kahr ile kıldı cümlesin teb'îd
O besâlet, o şiddet-i gayret
Verdi abtâl-ı düşmene hayret*

Sonunda Zübeyr'in takati kesilir ve yere düşer. Bu durumu anlatırken "hâtiften bir nidâ" ile Zübeyr'in cezbeli hallerini (396-400) veren Naci, onun şehadet anını şu beyitle anlatır:

*Ederek safvet üzre beyte niğâh
Gitti Bâb-ı Safâ'ya Abdullah*

Düşman askerleri onun muhterem başını keserek Haccac'a götürürler. Haccac da bunu Şam'a gönderir. Hz. Esmâ defnetmek maksadıyla oğlunun naaşını ister, fakat Haccac buna yanaşmaz. Niyeti gözü yaşlı kadını yalvartmaktır. Esmâ yine asil bir tavır gösterir ve ısrar etmez.

*Ben ki İbnü'z Zübeyr'i bî-pervâ
Eylemiştim şehâdete iğrâ*

diyerek, "kibri bin parça olsun" diye Haccac'a beddua eder ve arkasından ilave eder:

*Sanmasın ilticaya meyl ederim
Oğlumun gittiği yoldan giderim*

Bir zaman sonra Haccac, rüyasında Said bin Cübeyr'i görür ve titreyerek uyanır. Vicdan azabı içinde, Zübeyr'in naaşını annesine teslim eder. Daha sonra Haccac, daima sükûnetini muhafaza etmiş bulunan Hz. Esmâ'nın ayağına gider. 457. beyitten manzumenin sonuna kadar devam eden bu münazarada, aralarında Hüseyin'in şehit edilmesinden Yezid'e kadar pek çok konuyu içeren uzun bir tartışma olur. Nihayet Haccac konuyu tekrar Zübeyr'e getirerek ona biat teklif ettiğini, ama kendisinin yanaşmadığını hatırlatır. Kendini mazur gördüğünü, sadece emre icabet ettiğini söyler. Burada ilim ve şecaat sahibi olan Esmâ, karşısındaki kaba komutana doğruluk ve ahlak muhtevalı ağır bir ders verir. Yaşı yüzün üzerinde olan bu asil ve hikmet sahibi kadını sabırla dinleyen Haccac, en sonunda günahkâr çehresini ekşitir, hiç söz söyleyemeden ayağa kalkar ve askerlerini toplayıp zorbalıkla yönettiği Şam şehrine doğru yola koyulur. Manzumenin son beytinde ise az zaman sonra Hz. Esmâ'nın vefat ettiği haber verilir.

SONUÇ

"Bir trajediye yol açmak" amacıyla yazılan *Zâtü'n-Nitâkayn -Yahud- İbnü'z-Zübeyr*, şairin eserin başında düştüğü notta da belirttiği gibi manzum bir eserdir. Düşülen notun tamamında "Manzum bir vaka-i tarihi" ibaresi bulunduğu göre, burada yapılmak istenen şey biraz da klasik edebiyatta örneklerini sıkça gördüğümüz türden bir gazavatnâme meydana getirmektir. Fakat eser tahkiyeli bir anlatıma sahip olması bakımından manzumeye daha yakın durmaktadır. Diğer yandan eser için "manzum destan" ifadesini

kullansak hiç de eğreti durmayacaktır. Örneklerini Batı tiyatrosunda gördüğümüz dekor ve sahne kullanımı, fasılalar ve bunların arasındaki geçişleri düşündüğümüzde ise aklımıza hemen Ahmet Mithat Efendi'nin yazısında ifade edilen "trajedi oluşturma gayreti" gelmektedir.

Zatü'n-Nitâkayn'i bu çerçeveden değerlendirdiğimizde, eserin klasik bir trajedide bulunması gereken müzik ve dekor unsurları bakımından oldukça zayıf kaldığını ifade edebiliriz. Şair, tasvir yoluyla dekor, kahramanlara söylettirdiği kasidelerle de bir ritim ve müzikalite yakalamaya çalışmıştır, fakat bu çaba yetersiz kalmıştır. Nitekim Muallim Naci kendisi de -Ahmet Mithat Efendi'nin yukarıda adı geçen yazısında belirtildiği üzere- büyük bir alçakgönüllülükle trajedi oluşturma gayretinin atıl kaldığını itiraf etmiştir. Son olarak, müellifi tarafından bir trajedi oluşturma gayretiyle kaleme alınmış olsa da eserin, muhteva bakımından destana, fakat biçimsel olarak manzumeye yakın durduğu kanaatindeyiz. *Zatü'n-Nitâkayn -Yahud- İbnü'z-Zübeyr*, için "manzum destan" ifadesini daha doğru bulduğumuzu belirterek bu konuyu noktalayalım.

Muallim Naci, İslam tarihinde yaşanmış en acı hadiselerden olan Kerbela'yı ve sonrasında yaşanan iktidar mücadelesini manzumenin/trajedinin ana vak'ası yapmıştır. Eserde iman, vatana bağlılık, millet sevgisi, birlik ve beraberliğin önemi, hürriyet, namus, cesaret ve fedakârlık gibi değerler işlenmiştir.

Eserde Arap coğrafyasının geniş bir alanı mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Olaylar, Suriye ve Şam'dan Taife, oradan Mekke ve Medine'ye kadar uzanan geniş bir alanda geçmektedir. Fakat dar ve kapalı mekânlara hiç rastlanmamış, mekân tasvirlerine ise neredeyse hiç yer verilmemiştir. Eserde handiyse sadece vak'aya, vak'anın önünde koşan kahramanlara ve verilmek istenen mesajlara odaklanılmıştır. Müellifin mekân unsurunu önemsememiş olması bile, tek başına, ortaya koymak istediği trajedi için bir kusur olarak görülmektedir.

Eser, dil ve üslup bakımından dönemin diğer edebi ürünleri arasında itibarlı bir yere sahip sayılsa da, Naci'nin kendi ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Diğer yandan, eser, anlatım teknikleri bakımından zengin bir metindir. Geriye dönüş, özetleme tahkiye, diyalog, monolog, bilinç akımı ve tasvirler dikkati çekmektedir.

Zatü'n-Nitâkayn -Yahud- İbnü'z-Zübeyr, tahkiyeye dayalı diğer metinler gibi bir şahıs kadrosuna sahiptir. Epik eserler bir bakıma kahramanın biyografisidir. Bu bakımdan eserde kahramanların özelliklerine yoğunlaşmak gerekir. Eserin iki merkezî kahramanından biri olan Zübeyr, Fuat Köprülü ve Mehmet Kaplan'ın üzerinde sıkça durup önemseydiği "alp" tipine tamamen uymaktadır. Zübeyr her ne kadar Arap-İslam tarihine mâl olmuş bir şahsiyet ise de, Naci onu Türk edebiyatındaki alp tipi kalıbına sığdırmış gözükmektedir. Zübeyr öncelikle cesur, kuvvetli ve fedakâr olması bakımından bu tipe tamamen uymaktadır. Örneğin, alp tipinin en belirgin özelliklerinden biri olan kahramanın doğumundaki olağanüstülükler burada da söz konusudur. Zübeyr Taybe'de "bir şerefli saatte" dünyaya gelmiştir. Onun doğumuyla İslam düşmanları tedirgin olmuşlardır. Şair bu durumu:

*Mütevellid olunca Abdullâh
O gürûhun vücûhu oldu siyâh*

dizeleriyle tasvir etmiştir. Onun dünyaya gelmesini "bir büyük nişâne-i hayr" olarak gören ehl-i Hak ise sevinmiştir. Dolayısıyla Zübeyr'in doğumu büyük bir coşku yaratmış, toplum onun veladetinde vaad edilmiş güzel günleri görmüştür.

Esma ise “bilge” tipine uyan bir kahramandır. Hikâyede en kritik mesele olarak zuhur eden müdafaaya devam ya da mütarekeye yanaşma kararının alınmasında onun öğütleri etkili olmuştur. Esma, oğlunun başının kesilerek şehit edilmesi ve cesedinin günlerce meydanda sergilenmesi gibi büyük bir acı karşısında metanetini korumuş bir annedir. Yine hikâyenin sonunda Haccac ile girdikleri muhaverede soğukkanlı ve asil halleri ve hadiseleri çözümlenmedeki ustalığıyla bilge vasıflandırmasını tamamen hak etmiştir. Hikâyedeki diğer bilge tip yine bir kadındır. Zübeyr'in eşi olarak karşımıza çıkan Vellâde eşinin kararlarının hep arkasında olmuştur. Bilgileri, sadakatleri ve cesaretleriyle öne çıkan bu iki kadın kahraman, savaş zamanı harp meydanında değil, kenarda yer alırlar. Bu bakımdan Türk destanlarındaki ata binip kılıç kuşanan savaşçı kadın tiplerinden ayrılırlar.

Her epik anlatıda kahramanı destekleyen motifler bulunur. İslam öncesindeki Türk destanlarında motifler genellikle Şaman inancının tesiriyle oluşmuşsa da daha sonra varlıklarını büyük ölçüde devam ettirmiştir. Bazı motiflerin hemen her kültürde ortak olarak kullanıldığı da bilinmektedir. *Zâtü'n-Nitâkayn -Yahud- İbnü'z-Zübeyr*'de ise ışık, at ve kılıç, rüya ve aslan motiflerine rastlanmaktadır. İslam öncesi destanlarda sıkça karşılaşılan “ışık” motifi, sonraki dönemlerde ve Klasik Türk Edebiyatının dinî metinlerinde de kullanılmıştır. Muallim Naci'nin bu bağlamda yıldırım, lem'a, ziyâ ve nur kelimelerinin sıklıkla tercih edilmesi boşuna değildir. Örneğin, Zübeyr nur yüzlüdür, siması aydan daha parlaktır. “At” ve “kılıç” motifi bu manzumede de öne çıkar. Türk destanlarında daha çok ok ve yay tercih edilirken Arap savaş kültüründe bu dönemin en mütber silahı kılıç olmuştur. Kılıç burada istiklali ve adaleti getiren bir araçtır. At ise hemen her kültürde olduğu gibi bu manzumede de kahramanın en büyük yardımcısıdır. Onunla aynı hisleri taşır, aynı mefkûrenin peşinde müşterek bir kadere doğru gider. “Rüya”, destanlar döneminden itibaren halk kültürünün vazgeçilmez bir motiftir. Bu manzum hikâyede üç yerde rüya motifi ile karşılaşılır. Bunların en dikkat çeken, sonuncu rüya olmalıdır. Zira zalim ve muhteris Haccac, gördüğü rüyadan fevkalade etkilenecek Esma'nın ayağına gider. Vicdan azabı duymaya başlayan Haccac, bu görüşmede âdeta günah çıkarır. “Aslan” pek çok kültürde olduğu gibi, İslam toplumlarında da güç ve cesaretin, mücadeleden vazgeçmemenin sembolüdür. O nedenle ki tarihteki birçok kavim aslan motifini bayraklarına taşımıştır. Bu eserde Zübeyr, hikâyenin pek çok yerinde aslana benzetilmiştir, birkaç yerde de kaplan olarak nitelendirilmiştir.

Zâtü'n-Nitâkayn -Yahud- İbnü'z-Zübeyr'in anlatım özellikleriyle ilgili olarak dikkatimizi çeken hususiyetler şunlardır: Halk anlatılarının en meşhur kurallarından biri olan “yineleme” bu manzumede de karşımıza çıkmıştır. İbni Zübeyr'in atalarına layık olma duygusunu hissettirdiği “Ben Zübeyr oğluyum” veya “Sen Zübeyr oğlusun” tekrarları buna örnek verilebilir. Manzumede, ilim-cehalet, adalet-zulüm, hürriyet-esaret, ittifak-ihtilaf gibi zıtlıklar üzerinden çatışma oluşturulmuş; böylelikle bir değerler tartışmasına girilmiştir. Bu bakımdan, eser bir ahlak ve öğüt kitabı niteliği taşımaktadır. Halk anlatılarında sıkça görülen “büyük tablo sahnesi” kuramı bu manzumede de işlemiş; hikâyenin sonunda kazanan ve kaybeden bir araya gelmişlerdir.

Kanaatimizce, edebiyat ilminin sınırları ve kuralları içinde kalarak anlamaya çalıştığımız bu manzum hikâye, bugün hâlâ pek çok kişinin müellifini bilmeden kullandığı ve handiyse anonim hâle gelmiş olan:

*Zâlimi ser-nigûn eder nâ-gâh
Müntekimdir azîz olan Allah
Nice zâlimler eylemiş pâmâl*

Etmez ihmâl, ederse de imhâl

mısraları için dahi bilinmesi, üzerinde mütalaa edilmesi gereken bir eserdir.

KAYNAKÇA

- Aritoteles. (1963). *Poetika*. (İ. Tunalı, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aycan, İ. (2000). Emeviler döneminde bir iktidar mücadelesi örneği: Abdullah b. Zübeyr (622-692). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 41, 99-115.
- Aydınlı, O. (2015). *İslam tarihi*. Ankara: MEB Yayınları.
- Çalışlar, A. (2004). *Tiyatro kavramları sözlüğü*. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.
- Çetindaş, D. (2014). *Yeni Türk şiirinde destan*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaplan, R. (1999). Muallim Naci'nin bir trajedi denemesi. *İlmi Araştırmalar*, 135-146.
- Kuzudişli, B. (2005). *Hadis rivayetinde aile isnadları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Meydan Larousse. (1970). "Trajedi" maddesi, C. 12. İstanbul: Meydan Yayınevi.
- Muallim Naci. (1299). *Musa bin Ebu'l Gazan yahud hamiyed*. İstanbul: Matbaa-ı Kütübhâne-i Cihân.
- Mualim Naci. (1307). *Zâtü'n-Nitâkayn -Yahud- İbnü'z-Zübeyr*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası ve Kütübhânesi.
- Muallim Naci. (1310). *Gazi Ertuğrul Bey*. İstanbul: Hazine-i Fünûn Dergisi.
- Nutku, Ö. (1983). *Dram sanatı*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay.
- Özgül, M K. (2016). *Şiir hazarında gazel dökenler-V, Muallim Naci Efendi*. İstanbul: Kitabevi.
- Tansel, F A. (1962). Muallim Naci'nin dini eserleri. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 161-177
- Topaloğlu B. (1992). *İslam'da kadın*. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Yardım, A. (1995). "Esmâ bint Ebû Bekir Es-Siddik" maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, 402-404.
- Yıldız, H D. (1988). "Abdullah b. Zübeyr" maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, 145-146.